

ד"ר יהושפט נבו

מוקדש לעיני
מרדכי (מוטלה) רפלד ז"ל
שהקדיש את חייו
לחינוך ילדי ישראל

קטעי הגות ומחשבה בפירושו של הרמב"ן לתורה

רבי משה בן נחמן (הרמב"ן), נולד בשנת 1194 כחומר למשפחת חכמים מיוחסת בעיר גירונא שבמדינת קטלוניה. מבין מוריו בתלמוד הוא מזכיר את רבי נתן מטרינקטלש ממדינת פרובינציא ואת רבי יהודה ברי יקר, אשר עמד לפני רבנו יצחק בן אברהם הצרפתי. כך ספג בקרבו תורת שלוש ארצות שהיו אז מרכזי התורה: ספרד, פרובינציא וצרפת הצפונית. הרמב"ן ידע לדבר ספרדית וכנראה הבין גם ערבית ויוונית¹.

באישיותו של הרמב"ן התמזגו קווים של מגמות שונות. הרקע הכללי של תרבות ספרד, החינוך התלמודי שהיה נוהג בצרפת, החסידות האשכנזית, תורת הסוד של הקבלה, ובקיאות מסוימת בספרי התיאולוגיה הנוצרית. הרמב"ן התערב בויכוח על ספרי הרמב"ם. הוא מחה נגד החרם שהטילו חכמי צרפת על הקורא בספר המורה ובספר המדע, ולימד בפניהם זכות על הרמב"ם שכתב מה שכתב לצורך הצלת האמונה. הרמב"ן התריע נגד פילוג עם ישראל שיבוא כתוצאה מהחרם, והציע לערוך תכנית שתסדיר את לימוד החכמה החיצונית. הרמב"ן רצה לשחרר את בני עמו מזרועות העולם הרחב, על תרבותו ועבודת המלכים שבו, ולהחזירם לדי אמות של הלכה ואגדה².

על רקע הניגודים החברתיים, גדלה בספרד במאה הי"ג התנועה של תורת הסוד, בתוכה השתלב הרמב"ן. המקובלים פתחו מראשית המאה הי"ג במלחמת תנופה נגד שכבת החצרנים השלטת, ונתנו ידם למגמות שביקשו לתקן את החיים הדתיים והחברתיים. על מגמות אילו השפיעו יהודי צרפת הצפונית בעלי התוספות, וכן האשכנזים שהתחנכו בבית מדרשם של חסידי אשכנז. מגמתו של הזרם המיסטי הייתה לשוב אל התפקיד שקיבלו על עצמם חכמי המשנה נוכח הריאליזם ההלינסטי. היינו, לגאול את היהדות מכבלי העולם הזה, ולהחזירה לדי אמות של הלכה. מגמה זו מודגשת ומפורשת ביותר בפירושו הרמב"ן לתורה:
להלן נתרכז במשנתו העיונית במספר נושאים פרקים במחשבת ישראל, כפי שבאו בפירושו לתורה.

1. יי אונא, רבי משה בן נחמן – הרמב"ן, ירושלים תשל"ז, עמ' 10.
2. יי בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל אביב 1965, עמ' 60-61.
3. שם, עמ' 143-147.

א. טעמי המצוות

העיסוק בטעמי המצוות, ימיו כימי הפרשנות. בנושא זה ניתן להבחין בין שתי גישות בסיסיות: זו השוללת את העיסוק במתן טעמים למצוות, וזו המחייבת אותו. בגמרא נאמר: "ואמר ר' יצחק: מפני מה לא נתגלו טעמי תורה? שהרי שתי מקראות נתגלו טעמן, נכשל בהם גדול העולם. כתיב 'לא ירבה לו נשים' (דבי י"ז, יז), אמר שלמה: אני ארבה ולא אסור. וכתוב: 'יהי לעת זקנת שלמה נשיו הטו את לבבו' (מלכ"א י"א, ד). וכתוב: 'לא ירבה לו סוסים' (שם), ואמר שלמה: אני ארבה ולא אשיב. וכתוב: "ותצא מרכבה ממצרים" וגו' (מלכ"א י', כא)⁴. וכן נאמר: "וכי מה אכפת לו להקב"ה למי ששוחט מן הצואר או מי ששוחט מן העורף, הווי לא ניתנו המצוות אלא לצרף בהן את הבריות"⁵. וכן כותב הטור: "אין אנו צריכים לבקש טעם למצוות, כי גזירות המלך הן עלינו אף אם לא נדע טעמן"⁶.

אולם הרמב"ם, המרבה לעסוק בטעמי המצוות, כותב: "ישכל מצוה מאלו התרי"ג מצוות היא, אם לנתינת דעת אמיתי, או להסיר דבר רע, או לנתינת סדר ישר, או להסיר עוול, או להתלמד במידות טובות, או להזהיר ממידות רעות"⁷. אכן במציאות רבים מגדולי ישראל עסקו בפרשנות טעמי המצוות, ובתוכם הרמב"ן.

בכמה מקומות בחיבורו מבאר הרמב"ן את דעתו בטעמי המצוות. המצוות, לדעתו, נועדו להדריכנו לאמונה נכונה, להזכיר אירועים כמו יציאת מצרים, וכן לבטא את הודאתנו בבורא עולם, היוודע ומשגיח על עולמו:

"אבל התועלת באדם עצמו למנוע ממנו נזק או אמונה רעה או מדה מגונה, או לזכור הניסים ונפלאות הבורא יתברך לדעת את השם... וכן המצוות להוציא מלבנו כל אמונה רעה, ולהודיענו האמת ולזכרו תמיד" (פירוש הרמב"ן לדברים כ"ב, ו).

טעם אחר הוא ש"מצוות יש זכר ליציאת מצרים, והכל להיות לנו בכל הדורות עדות במופתים שלא ישתכחו" (פירושו לשמות י"ג, טז). בפירושו לאיסור כלאים (ויקרא י"ט, יט), מתייחס הרמב"ן להסברו של רש"י האומר: "חוקים אלו גזרות מלך שאין טעם לדבר". לדבריו:

"...אין הכוונה בהם שתהיה גזירת מלך מלכי המלכים בשום מקום בלא טעם, 'כי כל אמרת אלוה-ה צרופה' (משלי ל', ה). רק החוקים הם גזירת המלך אשר יחוק במלכותו בלי שגילה תועלתם לעם... וכן חוקי הקב"ה הם היסודות אשר לו בתורה, שאין העם במחשבתם נהנים בהם כמשפטים, אבל כולם בטעם נכון ותועלת שלימה"⁸.

4. סנהדרין כא, ע"ב.

5. בראשית רבא מ"ד, א.

6. טור יורה דעה סימן קפ"א.

7. מורה נבוכים ג', לא; שם כ"ו.

8. השוה לדברי ריה"ל, כוזרי א', סז: "חלילה לא"ל שתבוא התורה במה שידחה ראייה או מופת, אך תבוא התורה בנפלאות... להורות על חכמת בורא העולם ויכלתו לעשות מה שחפץ בעת שיחפץ...".

וכן בפירושו לויקרא י"ח, ו:

"והנה העריות מכלל החוקים, דברים שהם גזירת מלך. והגזירה היא הדבר העולה על דעת המלך שהוא החכם בהנהגת מלכותו, והוא היודע הצורך והתועלת במצווה ההיא שיצווה בה, ולא יגיד אותו לעם, זולתי לחכמי יועציר".

הרמב"ן מטעים אפוא, שגם אם טעמי המצוות נעלמו מאתנו, ולגבינו הן גזירות מלך, אין הן חלילה נעדרות טעם, אלא הן סודותיו של הקב"ה, ולכל המצוות טעם ותועלת.

בהתייחסו למצוות תפילין (שמות י"ג, ט), הרמב"ן מבאר את עמדתו העקרונית ביחס לטעמן של המצוות:

"ועתה אומר לך כלל בטעם מצוות רבות. הנה בעת היות ע"ג בעולם מימי אנוש, החלו הדעות להשתבש באמונה. מהם כופרים בעיקר ואומרים כי העולם קדמון, כחשו בה' ויאמרו לא הוא (ע"פ ירמיהו ה', יב). ומהם מכחישים בידיעתו הפרטית, ואמרו 'איכה ידע אל ויש דעה בעליון'. ומהם שיוודו בידיעה ומכחישים בהשגחה, ויעשו אדם כדגי הים (ע"פ חבקוק א', ד), שלא ישגיח האל בהם... וכאשר ירצה האלוקים בעדה או ביחיד ויעשה עמהם מופת בשינוי מנהגו של עולם וטבעו, יתברר לכל, ביטול הדעות האלה כולם. כי המופת הנפלא מורה שיש לעולם אֵלֹה, מחדשו ויודע ומשגיח ויכול... אם כן האותות והמופתים הגדולים עדים נאמנים באמונת הבורא ובתורה כולה. ובעבור כי הקב"ה לא יעשה אות ומופת בכל דור לעיני כל רשע או כופר, יצוה אותנו שנעשה תמיד זכרון ואות לאשר ראו עינינו, ונעתיק הדבר אל בנינו ובניהם לבניהם ובניהם לדור אחרון" (ע"פ יואל א', ג).

הרמב"ן מתייחס בדבריו לשלושה עניינים: **א**) לעובדה שבמרוצת הדורות נשתבשה האמונה בבורא עולם ורבו המכחישים. **ב**) הקב"ה יכול לעשות מופת בשינוי הטבע, ועל ידי כך לבטל דעות מוטעות אלו. **ג**) כיוון שאין הקב"ה רוצה לגלות את עצמו בכל דור לעיני כל רשע או כופר, נתן לנו הקב"ה תעודה בדמותן של המצוות שכאשר אנו מקיימים אותן, אנו מעידים על בריאת העולם, ידיעת הבורא והשגחתו. עניינן של המצוות הוא אפוא, להעיד על בריאת העולם יש מאין בידי הקב"ה, על ידיעתו את עולמו ועל השגחתו על עולמו.

9. וכן "קנה מזווה בדניר, קבעה בפתחו ונתכוין להתבונן בה ובעניינה, הנה הודה ביחוד ובחידוש העולם ובהשגחה. כי יציאת מצרים מורה על כל אלה הוראה שלמה, מלבד שידע כי חסד אלוקים רב מאד על עושי רצונו" (כתבי הרמב"ן, כרך א', ירושלים תשנ"א, עמי קנ"א).

ב. קרבנות

בהתייחסו לנושא הקרבנות (ויקרא א', ט), מתפלמס הרמב"ן עם הרמב"ם שפירש את עניין הקרבנות כנגד מנהגי עבודה זרה. כיוון שהמצרים היו עובדים למזל טלה והיו אוסרים לשחוט צאן, וכן כת הצאבה שהיו עובדים לשדים שהם בדמות עזים, כדי למחות זכר דעות אילו ציווה ה' להקריב שלושה מינים אילו: בהמה, בקר וצאן, כדי לרפא את הדעות הרעות שהם חליי הנפש האנושית¹⁰. הרמב"ן בפירושו לויקרא א', ט משיג על כך, וטוען שלא ייתכן שכל מטרת הקרבנות היא להוציא מלבם של רשעי טפשי עולם. והרי התורה אומרת עליהם בפירוש שהם "לחם אשה לריח ניחוח". יתר על כן, הכל הביא קרבן, ונח הביא קרבן, ולשניהם ה' נתרצה, והרי הם קדמו לכל עובדי עבודה זרה. הרמב"ן מוסיף:

"וחלילה שלא יהא בהם שום תועלת ורצון, רק שוללות לעבודת גילולים מדעת השוטים".

הרמב"ן מטעים:

"ויותר ראוי לשמוע הטעם שאומרים בהם כי בעבור שמעשה בני אדם נגמרים במחשבה בדיבור ובמעשה, צוה ה' כי כאשר יחטא ויביא קרבן, יסמוך ידיו עליו כנגד המעשה. ויתודה בפיו כנגד הדיבור, וישרוף באש הקרב והכליות שהם כלי המחשבה והתאוה... ויזרוק הדם על המזבח כנגד דמו בנפשו. כדי שיחשוב אדם בעשותו כל אלה כי חטא לאלוקים בגופו ובנפשו, וראוי לו שישפך דמו וישרף גופו, לולא חסד הבורא שלקח ממנו תמורה".

הרמב"ן עצמו נוטה לקבל את דעתו של ראב"ע, האומר: "בעבור שמעשי בני אדם נגמרים במחשבה ובדיבור ובמעשה, צוה ה' כי כאשר יחטא ויביא קרבן, יסמוך ידיו עליו כנגד המעשה, ויתודה בפיו כנגד הדיבור וישרוף באש הקרב והכליות שהם כלי המחשבה והתאוה... שיחשוב אדם בעשותו כל אלה כי חטא לאלוקיו בגופו ובנפשו, וראוי לו שישפוך דמו וישרוף גופו, לולא חסד הבורא שלקח ממנו תמורה, וכפר הקרבן הזה שיהא דמו תחת דמו, נפש תחת נפש..."¹¹ וכן לויקרא ד', ב: "נפש כי תחטא בשגגה":

"בעבור היות המחשבה בנפש והיא השוגגת, הזכיר כאן 'נפש'. וטעם הקרבנות על הנפש השוגגת, מפני שכל העוונות יולידו גנאי בנפש והם מוסם בה, ולא תזכה להקביל פני יוצרה רק בהיותה טהורה מכל חטא... ולכן הנפש השוגגת תקריב קרבן... שתזכה לקרבה אל האלוקים אשר נתנה" (ע"פ קהלת י"ב, ז).

10. מורה נבוכים ג', מו.

11. הדברים מובאים בשם הרמב"ן גם בספר החינוך מצוה צ"ה.

ג. מאכלות אסורים

נושא המאכלות האסורים נתן עניין לפרשנים להגות בו. לדעת הרמב"ם¹² כל בעלי החיים שהתורה אסרה באכילה – מזונם מגונה, כמו החזיר שניזון מפסולת, ואילו הייתה אכילתו מותרת, היו הבתים והשווקים מלוכלכים יותר מבית הכסא. גם הרשב"ם¹³ ור' יוסף בכור שור¹⁴ מוצאים לכך טעם הגיוני, באמרם שבעלי החיים האסורים באכילה, מזוהמים ומאוסים, ולפיכך טמאים. נגד הסבר הגיוני יוצא ר' יצחק עראמה¹⁵, הטוען שאם זה הנימוק, הרי אנו הופכים את התורה לספר קטן מספרי הרפואות. עוד טוען ר' יצחק עראמה שהגוים אוכלים בהמות ועופות טמאים ואין הדבר משפיע על בריאותם כלל. בפרושו לשמות כ"ב, ל מביא הרמב"ן טעם אחר:

"ועתה כשבא להתחיל באיסור המאכל, פתח ואמר 'ואנשי קודש' תהיו לי, שראוי הוא שיאכל האדם כל מה שיחיה בו, ואין האסורין במאכלים – רק טהרה בנפש, שתאכל דברים נקיים, שלא יולידו עובי וגסות בנפש. על כן אמר 'ואנשי קדש תהיו לי', כלומר אני חפץ שתהיו אנשי קודש, בעבור שתהיו ראויים לי, לדבקה בי שאני קדוש. לפיכך לא תגעלו נפשותיכם באכילתכם המתועבים. וכך אמר: 'אל תשקצו את נפשותיכם בכל השרץ השורץ ולא תטמאו בהם ונטמתם בם כי אני ה' אלוקיכם, והתקדשתם והייתם קדושים כי קדוש אני'" (ויקרא י"א, מג-מד).

יושם לב לכך, שהרמב"ן תומך את דבריו בלשון הכתוב, אשר איננו נותן טעם לאיסור, אלא קובע שאכילת מאכלות אסורים פוגמת בקדושה. גם בביאורו לויקרא י"א, יג: "ואת אלה תשקצו מן העוף", מעלה הרמב"ן טעם רוחני, באמרו:

"כל עוף הדורס לעולם טמא, כי התורה הרחיקתו מפני שדמו מחומם לאכזריותו... ונותן אכזריות בלב... והנה טעם האיסור בעופות מפני אכזריות תולדותם".

ד. גלות וגאולה

נושא הגלות והגאולה תופש מקום מכובד במשנתו של הרמב"ן. הרמב"ן מתייחס לסיבות הגלות, לארכה, למציאותה המרה ולתקוות הגאולה.

12. מורה נבוכים ג', מח.

13. פירוש הרשב"ם לויקרא י"א, ג.

14. פירוש ר' יוסף בכור שור על התורה, מהד' י' נבו, מוסד הרב קוק תשנ"ד, לויקרא י"א, ב.

15. בפרושו על התורה "עקידת יצחק" לויקרא, שער ששים.

בהתייחסו לגלות מצרים, בפירוש לשמות י"ב, מב, נותן הרמב"ן הסבר לארכה של הגלות באומרו שאם נגזרה גלות לזמן קצוב, היא יכולה להתארך בהתאם למעשיהם של בני אדם. שכן אין בעונש הראשון ערובה שלא יינתן עונש נוסף: "שאין שום הבטחה שלא יגרום החטא"¹⁶ לבטלה אלא במקום שבועה". בפירושו לבראשית ל"ב, ד מטעים הרמב"ן שעם ישראל בעצמו הביא על עצמו גלות. על התרפסותו של יעקב לפני עשו, כותב הרמב"ן:

"זכבר תפסוהו החכמים על זה. אמרו בבראשית רבה¹⁷ מחזיק באזני כלב. אמר לו הקב"ה, לדרכו היה מהלך והיית משלח אצלו ואומר לו 'כה אמר עבדך יעקב' ועל דעתי גם זה ירמוז כי אנחנו התחלנו נפילתנו ביד אדום, כי מלכי בית שני באו בברית עם הרומים, ומהם שבאו ברומא, והיא היתה סבת נפילתם בידם. וזה מוזכר בדברי רבותינו ומפורסם בספרים"¹⁸.

סיבה והסבר לשנאת ישראל, ניתן למצוא גם בפירושו לדברים ל"ב, מ:

"והטעם כי הם עשו כל הרעות עמנו לשנאתו של הקב"ה. כי לא ישנאו את ישראל בעבור שעשו עבודת גילולים כהם, רק בעבור שלא יעשו כמעשיהם ויעבדו את הקב"ה וישמרו את מצוותיו, ולא יתחתנו בהם, ולא יאכלו מזבחיהם, ויבזו עבודת גילולים שלהם ויבערו אותה ממקומותיהם, כעניין שנאמר 'כי עליך הורגנו כל היום' (תהלים מ"ד, כג). אם כן לשנאתו של הקב"ה יעשו בנו כל הרעות האלה".

הרמב"ן מתאר את האנטישמיות הקלאסית שיסודה בשוני של עם ישראל, ואשר מוכרת לנו מדברי המן ומהאנטישמיים של כל הדורות¹⁹. את קשיי הגלות ותלאותיה היטיב הרמב"ן לתאר בפירושו לבראשית ל"ב, כו:

"אמרו בבראשית רבה²⁰ נגע בכל הצדיקים שעתידין להיות ממנו, זה דורו של שמד. והענין כי המאורע כולו רמז לדורותיו, שיהיה דור בזרעו של יעקב, יתגבר עשו עליהם עד שיהיה קרוב לקעקע ביצתו. והיה זה דור אחד בימי חכמי המשנה כדורו של ר' יהודה בן בבא וחבריו. כמו שאמרו: 'אמר ר' חייא בר אבא, אם יאמר לי אדם תן נפשך על קדושת שמו של הקב"ה, אני נותן, ובלבד שיהרגוני מיד. אבל בדור של שמד איני יכול.

16. ברכות ד, ע"א.

17. בראשית רבא ע"ה, ב.

18. ראה עבודה זרה ח, ע"א; חשמונאים א', ח', יז-כא; ספר יוסיפון ליוסף בן גוריון הכהן, פרקים שמונה ושלושים, חמש וששים.

19. ראה ערך "אנטישמיות", אנציקלופדיה עברית, כרך ד', עמ' 497-500.

20. ב"ר ע"ז, ד.

ומה היו עושים בדורו של שמד? היו מביאין כדוריות של ברזל ומלבנים אותן באור ונותנין אותן תחת שיחיהן ומשיאין נפשותיהן מהן. ויש דורות אחרים שעשו עמנו כזה ויותר רע מזה, והכל סבלנו ועבר עלינו, כמו שרמז 'זיבא יעקב שלם'²¹.

אבל מאידך, אפשר למצוא גם נחמה פורתא, כפי שמוצא הרמב"ן בביאורו לחלוקת יעקב את המחנות לשניים (בראשית ל"ב, ט):

"הכוונה בזה כי יעקב יודע שאין זרעו כולו נופל ביד עשו, אם כן ינצל המחנה האחד על כל פנים. וגם זה ירמוז שלא יגזרו עלינו בני עשו למחות את שמנו, אבל יעשו רעות עם קצתנו בקצת הארצות שלהם. מלך אחד מהם גוזר בארצו על ממוננו או על גופנו, ומלך אחר מרחם במקומו ומציל הפליטים".

בדברי הרמב"ן יש מקום רב גם לתקוות לבוא הגאולה. רוב ימיו של הרמב"ן עברו בשלווה חומרית ובסערה רוחנית. המצב בארגוניה שבה גדל ופעל, האווירה בברצלונה, עיר הויכוח המפורסם (1263), גרמו שתחושת הגלות של הרמב"ן הייתה בעיקרה רוחנית ולא גשמית²². לתחושה זו נותן הוא ביטוי בפירושו לדברים כ"ח, מב:

"אבל אחרי היותנו בגלות בארצות אויבינו לא נתקללו מעשה ידינו, ולא אלפינו ועשתרות צאננו, ולא כרמינו וזיתינו ואשר נזרע בשדה. אבל אנחנו בארצות כשאר העמים יושבי הארץ ההיא, או בטוב מהם, שרחמיו עלינו. כי ישיבתנו בגלות היא ההבטחה שאמר לנו 'ואף גם זאת בהיותם בארץ אויביהם לא מאסתים ולא געלתים לכולתם להפר בריתי אתם כי אני ה' אלוקיהם'" (ויקרא כ"ו, מד).

למציאות זו, שגם בחשכת הגלות הקב"ה מרחם על עמו, יש יסוד בתפילתו של יעקב. בפירושו של הרמב"ן לבראשית ל"ב, יז הוא כותב: "אמר יעקב לפני הקב"ה: רבש"ע, אם יהיו צרות באות על בני, לא תביא אותן זו אחר זו, אלא הרווח להם מצרותיהם. עשה רמז שיהיו המיסים והארנוניות שיגבו בני עשו מזרעו, ברווח והפרש בין זו לזו".

לרמב"ן תקווה ובטחון בסיומה של הגלות, שסימוכין לה הוא מוצא ברעיון שהקב"ה עצמו כביכול, מחוייב לגאול את ישראל. בפירושו לדברים ל"ב, כו, הוא מטעים כי לפי מידת הדין מוטל עלינו להמצא בגלות, שכן תמה זכות אבות²³. אולם יש לנו פתח הצלה בכך שהקב"ה גואל אותנו למען שמו שלא יחולל בגוים, היכולים לומר "ידינו רמה ולא ה' פעל כל זאת".

21. שיר השירים רבא ב', יח.

22. ח"ה בן ששון, ר' משה בן נחמן, איש בסבכי תקופתו, מולד 213 (1967), עמ' 360.

23. הגמרא בשבת נה, ע"א מתייחסת לנאמר ביחזקאל ט', ו: "זקן בחר ובתולה וטף ונשים תהרגו למשחית", בהסבירה שתמה זכות אבות. רשי"י שם מפרש: "וחטאו של אדם גורם לו מיתה".

הרמב"ן דן בצורך ההיסטורי בקיומו של עם ישראל, המחייב את גאולתנו. בהמשך פירושו לדברים ל"ב, כו הוא כותב:

"השם ברא את האדם בתחתונים שיכיר את בוראו ויודה לשמו. ושם הרשות בידו להרע או להיטיב. וכאשר חטאו ברצונם וכפרו בו כולם, לא נשאר רק העם הזה לשמו... והנה אם ישוב ויאבד זכרם, ישכחו העמים את אותותיו ואת מעשיו ולא יסופר עוד בהם... והנה תהיה כוונת הבריאה באדם בטלה לגמרי, שלא ישאר בהם יודע את בוראו רק מכעיס לפניו. ועל כן ראוי מדין הרצון שהיה בבריאת העולם, שיהי רצון מלפניו להקים לו לעם כל הימים כי הם הקרובים אליו והיודעים אותו מכל העמים".

לעם ישראל יש איפוא, תפקיד בעולם לקדש שם שמים, ואם הוא יאבד חלילה, ישכחו בני אדם את בוראם כליל, ובכך תסוכל מטרת הבריאה. לעם ישראל יש לפי זה, תפקיד המשתלב בכוונת הבריאה. מכאן יובן על מה מסתמך הרמב"ן בבטחונו בגאולה.

גאולת ישראל תתרחש בארץ ישראל. אבל מה היה קורה לו העמים שכבשוה היו גם מיישבים אותה? על כך משיב הרמב"ן בפירושו לויקרא כ"ו, טז:

"וכן מה שאמר בכאן 'ושממו עליה אויביכם' (שם לב), היא בשורה טובה מברשת בכל הגלויות שאין ארצנו מקבלת את אויבינו. וגם זו ראייה גדולה והבטחה לנו כי לא תמצא בכל הישוב ארץ אשר היא טובה ורחבה, ואשר היתה נושבת מעולם והיא חרבה כמוה. כי מאז יצאנו ממנה לא קבלה אומה ולשון, וכולם משתדלים להושיבה ואין לאל ידם".

הרמב"ן דן גם בימות המשיח עצמם. בפירושו לדברים ל', ו על הפסוק: "ומל ה' אלוקיך את לבבך", אומר הרמב"ן:

"כי מזמן הבריאה היתה רשות ביד האדם לעשות כרצונו, צדיק או רשע... אבל לימות המשיח תהיה הבחירה בטוב להם – טבע, לא יתאוהו להם הלב למה שאינו ראוי ולא יחפוץ בו כלל. והיא ה'מלה' הנזכרת כאן, כי החמדה והתאוה ערלה ללב, ומול הלב הוא שלא יחמוד ולא יתאוה, וישוב האדם בזמן ההוא לאשר היה קודם חטאו של אדם הראשון, שהיה עושה בטבעו מה שראוי לעשות...".

הרמב"ן מטעים אפוא, שבימות המשיח יועם תקפו של יצר הרע, והבחירה בטוב תהיה חלק מטבע האדם. הרמב"ן מתייחס גם לדברי הנביאים ירמיהו ל"א, ל-לא, ויחזקאל ל"ו, כו שדיברו על לב חדש, ומסביר שהכוונה לביטול היצר הרע²⁴. בכך

24. בספר הגאולה, כתבי הרמב"ן, ח"א, ירושלים תשכ"ג, עמ' ר"פ, הרמב"ן מתייחס לנושא באמרו: "כי אז בימי המשיח יבטל יצר הרע... להשיגו האמת כאשר היא".

משיב הרמב"ן לשאלה העשויה להתעורר: פעמיים עם ישראל גורש מארצו בגלל חטאיו. מי יערוב לנו שלא תהיה גלות שלישית בגלל חטאים? על כך משיב הרמב"ן שבימות המשיח תהיה מילת הלב, באופן שיצר הרע יחלש, והבחירה בדרך הטוב תהיה לעם ישראל כדבר טבעי ללא מלחמת היצר²⁵.

ה. רעיון ההשגחה

רעיון ההשגחה הוא אחד מהתשובים במחשבת ישראל, והעסיק את כל בעלי המחשבה לדורותיהם. רעיון ההשגחה הוא רעיון היסוד של האמונה הישראלית ואבן הפינה של כל הספרות המקראית. הדיבור הראשון בעשרת הדברות מכיל את ההודעה של השליטה האלוקית בהסטוריה²⁶.

הרמב"ן דן בהשגחה על עם ישראל ככלל, ועל כל יחיד ויחיד כפרט. בכמה מקומות מדגיש הרמב"ן שהקב"ה משגיח על עם ישראל בארץ ישראל השגחה ישירה. הנושא מפותח ביחוד בפירושו לויקרא י"ח, כה: "ותטמא הארץ ואפקוד עונה עליה ותקיא הארץ את יושביה":

"כי השם הנכבד ברא הכל ושם כח התחתונים בעליונים, ונתן על כל עם ועם בארצותם לגוייהם כוכב ומזל ידוע כאשר נודע באיצטגנינות, וזהו שנאמר 'אשר חלק ה' אלוקיך אותם לכל העמים' (דברים ד', יט). כי חלק לכלם מזלות בשמים וגבוהים עליהם מלאכי עליון, נתנם להיות שרים עליהם... והנה ה' הנכבד הוא אלוקי האלוקים ואדוני האדונים לכל העולם. אבל ארץ ישראל אמצעות הישוב היא נחלת ה' מיוחדת לשמו, לא נתן עליה מן המלאכים קצין שוטר ומושל, בהנחילו אותה לעמו המיוחד שמו זרע אוהביו".

כלומר, בעוד שכל הארצות זוכות להשגחה באמצעות מתווכים, זוכה ארץ ישראל להשגחה ישירה מאת הבורא. בפירושו לויקרא כ"ו, א מתייחס הרמב"ן להנהגה הנהוגה הן ביחיד והן ברבים:

"כי הברכות אע"פ שהם ניסים, הן מן הניסים הנסתרים שכל התורה מלאה מהם כאשר פירשתי, והם אפילו ליחיד העובד. כי כאשר יהיה האיש החסיד שומר כל מצוות ה' אלוקיו, ישמרהו האל מן החולי והעקרות והשכול, וימלא ימיו בטובה".

הרמב"ן חוזר בכך על הרעיון המובא אצלו בכמה מקומות בדבר השגחת ה' על היחיד, בתתאם לדבקותו בה'. ההשגחה גדלה ככל שהדבקות גדלה, ונחלשת, ככל שהדבקות בה' נחלשת²⁷. הרמב"ן ממשיך לפתח את הרעיון, באמרו:

25. לנושא זה ראה מי גשן-גוטשטיין, תיקון כשלון ההיסטוריה בנחמת יחזקאל, ספר אורבך, ירושלים תשי"ט, עמ' 175-176.

26. ש"א אורבך, עמודי המחשבה הישראלית, חלק שלישי, ירושלים תשכ"א, עמ' 221.

27. ראה על כך בהרחבה רמבי"ם, מורה נבוכים, חלק שלישי, פרקים י"ז; י"ח; נ"א.

"וכבר בארנו כי כל אלה הברכות כלם ניסים, אין בטבע שיבואו הגשמים ויהיה השלום לנו מן האויבים, ויבוא מורך בלבם לנוס מאה מפני חמשה בעשותנו החוקים והמצוות. ולא שיהיה הכל הפך מפני זרענו השנה השביעית.

ואע"פ שהם נסים נסתרים שעולם כמנהגו נוהג עמהם, אבל הם מתפרסמים מצד היותם תמיד לעולם בכל הארץ. כי אם הצדיק האחד יחיה ויסיר ה' מחלה מקרבו וממלא ימיו, יקרה גם זה בקצת רשעים. אבל שתהיה ארץ אחת כולה ועם אחד תמיד ברדת הגשם בעתו ושובע ושלוה ושלוה ובריאות וגבורה ושברון האויבים, בענין שאין כמוהו בכל העולם, יודע לכל כי מעת ה' היתה זאת".

הרמב"ן מטעים את רעיון ההשגחה המיוחדת, בהתמדתה. הגם שכל הקורות עם בני אדם הכל נסים נסתרים²⁸, ולכאורה, לא נראה בעליל שזוהי השגחה ישירה, כיוון שהם מתמידים בכך באופן קבוע, ניכר שיש כאן השגחה אלוקית ישירה. עוד מוסיף הרמב"ן לומר:

"והכלל, כי בהיות ישראל שלמים והם רבים לא יתנהג עניינם בטבע כלל, לא בגופם ולא בארצם. לא בכללם ולא ביחיד מהם. כי 'ברך ה' לחמם ומימם ויסיר מחלה מקרבם עד שלא יצטרכו לרפוא ולהשתמר בדרך מדרכי הרפואות כלל, כמו שאמר 'כי אני ה' רפאך'" (שמות ט"ו, כו).

הדעה שהאדם מושגח בהתאם לדרגת דבקותו בה', באה לידי ביטוי בהרחבה גם בכתבי הרמב"ן האחרים. בפירושו של הרמב"ן לאיוב ל"ו, ז הוא כותב:

"לא יגרע מצדיק עיניו: זה הכתוב מפרש ענין גדול בענין ההשגחה, ובאו בו פסוקים רבים. כי אנשי התורה והאמונה התמימה יאמינו בהשגחה, כי האל ישגיח וישמור אנשי מין האדם... ולא בא בתורה או בנבואה שיהיה האל משגיח ושומר אישי שאר הבריות שאינן מדברות, רק שומר את הכללים בכלל השמים וצבאם... והטעם הזה ידוע וברור, כי האדם מפני שהוא מכיר את אלוקיו, ישגיח עליו וישמור אותו. ולא כן שאר הבריות שאינן יודעות בוראם. ומן הטעם הזה ישמור את הצדיקים.

כי כאשר לבם ועיניהם תמיד עמו, כן עיני ה' עליהם מראשית השנה ועד אחרית שנה. עד כי החסיד הגמור הדבק באלוקיו תמיד ולא יפרד, הדבק במחשבתו בו בעניין מענייני העולם, יהיה נשמר תמיד מכל מקרי הזמן, אפילו ההווים בטבע. וישתמר מהם בנס יעשה לו תמיד, כאילו יחשב מכת העליונים, אינם מבני ההוויה וההפסד למקרי העתים. וכפי קרבתו להדבק באלוקיו, ישתמר שמירה מעולה. והרחוק מן האל במחשבתו ובמעשיו, ואפילו לא יתחייב מיתה בחטאו אשר חטא, יהיה משולח ונגזב למקרים".

28. על הניסים הנסתרים ראה בפירושו הרמב"ן לבראשית י"ז, א; מ"ו, טו; לשמות י"ג, טז.

בספרו "תורת האדם"²⁹, חוזר הרמב"ן ומזכיר את דברי הרמב"ם בנידון ומוסיף:

"והוא ז"ל באר כי רוב הרעות הבאות באישי בני אדם באות מחסרון דעתם, ומסכלותנו נזעק ונשוע... והאריך בו ופירש כי רוב הרעות ההוות בבני אדם הם מנזקי אדם באדם, כגון הקטטות והמלחמות. או מנזקי בני אדם לנפשו, כרוב התאוה למאכל ולתשמיש וכיוצ"ב. ואין ראוי לנכנס במלחמה ויורוהו בחיצים, לזעוק – רק על נפשו. ולאוכל מאכלים רעים ונעשה מצורע, או המרבה בתשמיש ונעשה עור, רק על סכלותו, וכן תראה מהם כי נכנס בסכנות המדבריות והימים כדי להתעשר ביותר על שכניו... וימצאהו תלאות, ילך וישוע וילין על הזמן ויתמה מרוע מזלו. והקב"ה לא יחדש מופת ונס בעולם לעזור המשוגעים על פחיתות מידותיהם".

29. כתבי הרמב"ן, כרך ב', ירושלים תשנ"א, עמ' רפ"ב.